

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), VIII/2 (2023), s. 1-19

SİYASİ KATILIMI CİDDİYE ALMAK: FAS'TA İSLAMİ HAREKETLER*

Fatih MUSLU**

Özet

İslami hareketlerin siyasi parti kurarak resmi siyasetin parçası olması önemli bir tartışma konusudur. Son yıllarda yapılan çalışmalar meselenin önemini ortaya koymaktadır. İslam ve demokrasi tartışmalarının kısır döngüsü içine sıkıştırılan ve otoriter yönetimler tarafından yasaklanan İslami hareketlerin siyasi açılımlar/fırsatlar karşısındaki pozisyonlar üzerine bir tartışma yürütmek faydalıdır. Bu durum aynı kurumsal ve siyasi şartlar göz önüne alındığında daha ilginç bir hal almaktadır. Mevcut çalışmanın temel sorusu neden aynı siyasi ve kurumsal fırsat ortamlarında İslami hareketler resmi siyasete katılım noktasında birbirinden farklı davranışlar ürettiği yönündedir. Bu kapsamda Fas önemli bir örnektir. Fas'ta Tevhid ve İslah Hareketi ile Adalet ve İhsan Hareketi siyasi fırsat ortamlarında resmi siyasete katılım noktasında birbirinden ayrılan davranışlar üretmiştir. Tevhid ve İslah Hareketi Adalet ve Kalkınma Partisi ile ülke siyasetinin önemli bir aktörü haline gelirken Adalet ve İhsan Hareketi ise parti kurmaktan ısrarla kaçınarak resmi siyasetin dışında kalmayı tercih etmektedir. Bu çalışmada, farklılığı açıklamak için yapısal şartların yanında her iki hareketin iç yapısına bakılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Siyasi Katılım, İslami Hareketler, Resmi Siyaset, Fas*

* Bu makale İstanbul Üniversitesi SBE'nde yürütülen doktora tezinden faydalanarak hazırlanmıştır.

** Fatih Muslu, Doktor Adayı, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, email: muslufatih@gmail.com

TAKING POLITICAL PARTICIPATION SERIOUSLY: ISLAMIC MOVEMENTS IN MOROCCO

Abstract

The fact that Islamic movements form a political party and become a part of official politics is an important topic of discussion. Studies conducted in recent years reveal the importance of the issue. It is useful to have a discussion on the positions of Islamic movements against political initiatives/opportunities, which are trapped in the vicious circle of debates on Islam and democracy and banned by authoritarian governments. This situation becomes more interesting given the same institutional and political conditions. The main question posed by the present study is why do Islamic movements produce different behaviors in terms of participation in official politics in environments of political and institutional opportunity? In this context, Morocco is an important example. In Morocco, Movement for Unity and Renewal and Justice and Charity have produced behaviors that differ from each other in terms of participation in official politics in political opportunity environments. While Movement for Unity and Renewal has become an important actor in the country's politics with the Justice and Development Party, Justice and Charity Movement insistently avoids founding a party and prefers to stay out of official politics. To explain this difference, it is necessary to look at the internal structure of both movements as well as the structural conditions of the country.

Key Words: *Political Participation, Islamic Movements, Official Politics, Morocco*

Giriş

Otoriter rejimlerde İslami hareketler neden partileşerek resmi siyasal sisteme dahil olurlar? Bu soru son yıllarda önemli bir akademik ilgi alanı olarak karşımıza çıkmaktadır (Anani, 2012; Cavatorta, 2007; Storm, 2017; Hinnebusch, Cavatorta, Storm, 2021; Quinn and Hwang, 2014; Lust-Okar, 2005; Lust-Okar and Zerhouni, 2008; Wegner, 2011; Willis, 2014). Bu kapsamda siyasi amaçları gerçekleştirme, meşruiyet/ kamu desteği kazanma, kurumsallaşma, sosyal değişim, daha geniş kesimlere ulaşma, siyasi güç elde etme, seküler partileri dengeleme ve sistemi içeriden değiştirme imkanı gibi motivasyonlardan bahsetmek mümkündür. Özellikle 2010'da Arap Baharı ile İslami hareketlere yönelik ilginin daha da belirgin hale geldiği söylenebilir. İyimser manada bu ilgiyi besleyen dinamiklerden biri İslami hareketlerin demokratik geçiş süreçlerinde rol alarak bölgeyi demokratikleştireceği beklentisidir. Tunus'ta ve Mısır'daki iktidarların değişmesi ve İslamcı hareketlerin partileşerek resmi siyasetin birer parçası haline gelmeleri bahsi geçen beklentinin bir karşılığı olarak değerlendirilebilir. Diğer manada ilginin sebebi ise özellikle Batı dünyasının beslediği İslami hareketlerin Arap Baharı'nı kullanıp İran benzeri ve Batı karşıtı teokratik bir yönetim kuracağı korkusudur (Bayat, 2013). Bu korkuyu besleyen temel dinamik ise İslami hareketlerin gizli ajandalarının olduğu iddiasıdır (Hamid and McCants, 2017). Ancak 1979 İran Devrimi sonrasında Siyasal İslam başarısız ilan edildiği halde bu korku sürekli olarak canlı tutulmaktadır (Roy,2020).

İslami hareketlerin resmi siyasetin parçası olması meselesi aynı siyasi ve kurumsal şartlar göz önüne alındığında daha da karmaşık bir hal almaktadır. Fas bu kapsamda oldukça ilginç bir örnektir. Fas'ta Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (PJD) içinden çıktığı Tevhid ve İslah Hareketi (TIH) ile Şeyh Abdüsselam Yasin'in kurduğu Adalet ve İhsan Hareketi (AİH) aynı yapısal şartlar altında ortaya çıkmasına ve aynı toplumsal tabandan beslenmesine rağmen parti kurup resmi siyasete katılım noktasında birbirinden farklı davranışlar üretmektedir. Peki neden böyle bir tercih farklılığı ortaya çıkmaktadır?

Siyasi katılım değerlendirmesi yapılırken özellikle "siyasi fırsat" kavramı dikkate alınmaktadır. Siyasi ve kurumsal yapının görece açıklığı ve kapalılığı, elitler arasındaki birlikteliğin istikrarı/istikrarsızlığı, müttefik elitlerin varlığı/yokluğu, devletin baskısı ve şiddet kapasitesi ve meyli bu kapsamda önemli unsurlardır. İlave olarak siyasi fırsat kavramının grupların mobilize olma imkânı elde etmesi ve parlamento süreçlerinin açılması gibi konuları açıklığa kavuşturması gerekir. Bu çalışma siyasi fırsat kavramını siyasi ve kurumsal süreçlerin alternatif aktörlere hareket alanı açması anlamına odaklanmaktadır. Siyasi fırsat kavramının İslami hareketler açısından nasıl değerlendirildiği meselesi de çalışma kapsamında tartışılan ana konulardan biridir. Buna göre İslami hareketlerin iç yapıları (ideolojik alt yapısı ve organizasyon şeması) siyasi fırsatların değerlendirilmesinde belirleyicidir. Böylelikle İslami hareketlerin siyasi fırsatlar karşısındaki tercihlerinin bir anlam kazandığı görülebilir. Ayrıca İslami hareketlerin birbirleriyle ilişkisi de bu kapsamda önem arz etmektedir. Aynı yapısal şartlar ve toplumsal tabandan beslenen her iki hareketin birbirleriyle ilişkisi tutum ve davranışların şekillenmesinde oldukça etkilidir. Örneğin AİH'nin kuruluşundan itibaren Fas kralının meşruiyetini sorgulaması ve rejim güçlerinin sert tepkisine maruz kalması daha sonraki dönemde TIH'ın PJD'ye uzanan gelişiminde öğretici bir süreç karşılık gelmektedir.

Bu çalışma giriş ve sonuç bölümüyle beraber altı bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde siyasi katılım kavramı üzerine bir değerlendirme yapılacaktır. İkinci bölüm siyasi fırsat kavramına odaklanarak İslami hareketlerin kavramı nasıl gördüğüne bakacaktır. Üçüncü bölüm ise Tevhid ve İslah ile Adalet ve İhsan'ın ilk iki bölümde ortaya konan kavramları iç yapılarında nasıl değerlendirdiği tartışılacaktır.

1. Siyasi Katılım Meselesi

“Siyasi katılım” kavramı bütün rejimler açısından tartışmalı bir kavramdır. Bu kavram genel olarak demokratik siyasetin sınırları içerisinde değerlendirilmektedir. Bu tartışmanın eski Yunan'dan günümüze kadar devam ettiği söylenebilir. Yüzyıllar içerisinde değişen toplumsal ve siyasi şartlar katılım tartışmasını farklı noktalara taşımıştır. Genel olarak günümüzde eski Yunan'ın doğrudan demokrasi pratiklerinin yerini modern toplumlar açısından temsili demokrasi uygulamaları almıştır (Przeworski, 2010). Bu sürecin bir zorunluluktan kaynaklandığını söylemek makul bir değerlendirmedir. Özellikle Sanayi Devrimi gibi gelişmeler sosyal ve siyasal sistemleri dönüştürmüştür. Modern toplumların ortaya çıkması devlet-toplum ve yöneten-yönetilen ilişkisine yeni boyutlar eklemiştir. Aynı zamanda modern toplumların kendi içerisinde çeşitlilik göstermesi de tartışmaya zenginlik kazandırmıştır. Sonuç olarak modern toplumların çeşitlilik göstermesi, farklı iyi hayat algılarının ortaya çıkması ve yoğunlaşan ekonomik ve siyasi eşitsizlikler temsili demokrasinin nasıl uygulanacağı ve birbiriyle rekabet eden fikirlerin kamusal alanda nasıl varlık göstereceği konusunu daha da karmaşık hale getirmiştir. Özetle siyasi katılım kavramının içeriği mevcut durum içerisinde pek çok tartışmanın konusu olmaya devam etmektedir.

Günümüz demokrasilerinde genel olarak siyasi katılım meselesi resmi siyaset sınırları içerisinde partileşme ve oy kullanma gibi kurumsal süreçler etrafında şekillenmektedir. Kabaca halkın yöneticileri ve karar alma süreçlerini etkileyebilme süreci olarak değerlendiren çalışmaların ön plana çıktığı söylenebilir (Huntington and Nelson, 1976). İlave olarak demokrasi tartışmaları içerisinde siyasi katılıma ilişkin üretilen soruların toplumlar arasında çeşitlilik gösterdiği de gözlemlenmektedir. Gelişmiş ve demokratik süreçlerin sağlıklı yürütülebildiği ülkelerde refah, şeffaflık ve gelir adaleti gibi sorunlar ön plana çıkarken az gelişmiş ve otoriter siyaset dinamiklerinin baskın olduğu ülkelerde ise seçimlerin adil ve düzenli olarak yapılması, katılım tartışmaları içerisinde kendine yer bulabilmektedir. Bu ülkelerde siyaseten aktif olabilmek rejim elitlerinin muhalefet karşısında aldığı pozisyona bile bağlanabilmektedir. Hatta kimileri rejim elitlerinin alternatif aktörlerin varlık gösterebilmesi konusundaki tavırlarında ülkenin özellikle Batılı ülkelere yakın olmasının bile etkili olabildiğinden bahsetmektedir (Levistky and Way, 2010).

Siyasi katılım tartışmasının demokratik siyaset sınırlarına hapsedilmesi, demokratik olmayan otoriter rejimlerde katılım tartışmalarını bir kısır döngüye soktuğu gözlemlenmektedir. Demokratik yönetimlerdeki prensipte halkın kendi kendini yönetmesi üzerinden tesis edilen tablonun aksine otoriter rejimlerde toplumun belirli bir bölümü siyasal süreçler içerisinde yer alabilmektedir. Örneğin tek parti yönetimlerinde siyasi katılımın daha dar bir kesime hitap ettiğine dair önemli bulgular vardır (Magaloni, 2006). Genel kanı otoriter rejimlerin sosyal ve siyasi alanı kontrol ederek ve alternatif güç merkezlerini baskılayarak siyasi katılımı kontrol ettiği ve sınırlandırdığı yönündedir. Bu durumun ortaya çıkmasında iki önemli noktadan bahsedilebilir. İlk olarak, siyasi katılım ile demokrasi arasında simbiyotik bir ilişki kurulmaktadır. Bu durum pek çok klasikleşen siyaset bilimi eserinde de

kendine yer bulmaktadır (Huntington, 1968; Dahl, 1977; Schmitter and O'Donnell, 1986; Linz, 2000; Stepan 1996; Gandhi and Przeworski, 2007). Bu eserlerde siyasi katılım kitlelerin kamusal alanı ve karar alma süreçlerini etkileyebilmek için gönüllü ve kolektif olarak hareket etmeleri üzerine şekillenmektedir. Bu durum siyasi katılımı demokrasinin temel unsuru haline getirmektedir. Seçimlere katılma, siyasi kampanyaları destekleme, adayları belirleme, talepte bulunma, protesto etme ve farklı toplumsal gruplarla beraber hareket etme gibi eylemler bu kapsamda verili olarak kabul edilmektedir.

İkinci olarak, siyasi katılım fikri demokratik olmayan rejimlerde rejim-muhalefet-toplum ilişkisini değerlendirmede kendisine sınırlı bir yer bulmaktadır. Bu rejimlerde organik bir katılım mekanizması söz konusu değildir. Siyasi katılım yönetici elitlerin uhdesine bırakılmaktadır. Özellikle otoriter rejimlerin siyasi katılımı belirli kanallar üzerinden yürütmesinin çeşitli gerekçeleri vardır. Rejimlerin özellikle resmi kanallar üzerinden katılımın önünü açması muhalefetin sıkıntılarını dile getirmelerine ve bunun karşısında yöneticilerin gerekli tedbirleri almalarına olanak sağlamaktadır (Lust-Okar and Gandhi, 2009). Otoriter bir teşhis ve tedavi yöntemi görülmektedir. Böylelikle yönetici elitler muhalif kesimlerde radikal-ılımlı ayrımına gitme olanağını da elde etmektedir. Rejimlerin katılım mekanizmalarının çalıştırılması neticesinde dahil olma-ılımlılaştırma (inclusion-moderation) tartışmalarına paralel bir süreci de öngördüklerini söylemek mümkündür (Schwedler, 2006; Tezcür, 2010; Wickham, 2004). Buradaki beklenti, resmi kanallar ve süreçler içerisine giren muhalif grupların rejimin meşruiyetini kabul etmesi ve rejim karşıtı pozisyonunu her hâlikârda yumuşatmasıdır. Bir başka ifadeyle muhaliflerin yeni davranış kalıpları içerisinde hareket etmesinin ideolojik değişimi de doğuracağı beklentisidir. Bu beklentiye Carrie R. Wickham (2004) gibi bazı yazarlar pürüzsüz bir dönüşüm olarak görürken Güneş Murat Tezcür (2010) gibi isimler ise daha karmaşık dönüşümlerden bahsetmektedir. Seçim süreçleri bu kapsamda oldukça kullanışlıdır. Seçime katılan partilerin organizasyon şemasını kamuya açması, adaylar belirlemesi ve seçim bildirgesi hazırlaması gibi kanuni zorunlulukların bu dönüşüme hizmet ettiğini söylemek mümkündür. Mısır'da Mübarek rejimi sonrasındaki ilk seçimlere Nur Partisi'ni kurarak katılan Selefilerin seçim düzenlemelerine hızlıca uyum göstermesi bahsi geçen öngörü kapsamında değerlendirilebilir (Lacroix, 2016). Muhaliflerin dönüşümüne yönelik beklentiye rağmen rejimlerin siyasi ve kurumsal tedbirler olarak alternatif güç merkezlerinin ortaya çıkmasını engellediği de görülmektedir. Bu durum yöneticiler ve muhalifler arasında siyasi katılım noktasında karmaşık bir ilişkiye işaret etmektedir. Özetle bu rejimlerde organik bir siyasi katılım mekanizması söz konusu değildir. Siyasi katılım yönetici elitlerin kontrolü altında ortaya çıkan süreçlere karşılık gelmektedir.

Doğal olarak siyasi katılımı tartışırken demokratik siyasete dair değerlendirmeler demokratik olmayan rejimler açısından benzer bir üretkenlik göstermez. Hatta bu rejimlerde siyasi katılımın tanımlanması ve incelenmesinin oldukça zor olduğu bile söylenebilir (Albrecht, 2008). Bunun ana nedenini siyasi katılım kavramının daha çok demokratik siyasetin analizinde kullanılmasıdır. Siyasi alanın görece belirsizlikten uzak olması ve karar alma süreçlerine etki edebilmek için farklı araçların varlığı (güvenli/şeffaf seçimler, işleyen parlamento, alternatif medya, sivil toplum kuruluşları, sendikalar, siyasi partiler vb.) ve kullanılabilmesi demokratik siyaset için gerekli olan asgari şartları sağlamaktadır. Fakat bu ön kabul bahsi geçen şartların sağlanmadığı siyasi coğrafyalarda siyasi katılımın gerçekleşmediği yönünde bir sonuca işaret etmektedir. Ancak siyasi katılım meselesinin sadece demokratikleşme süreçlerine indirgenmesi eksik bir değerlendirmedir.

İndirgemeci bakış açısının ürettiği önemli sonuçlardan biri siyasi katılımın demokratik olmayan otoriter rejimler açısından *sine qua non* (olmazsa olmaz) olmamasıdır. Buna göre otoriter liderler kendi toplumları tarafından sorumlu tutulmak istemedikleri için siyasi katılımı kontrol eder ve sınırlandırır. Hangi aktörlerin siyasi olarak varlık göstereceği yönetici elitlerin değerlendirmeleri sonucunda belirlenir (Lust-Okar, 2005). Yakın dönemde Arap Baharı'nın tüm olumlu itici gücüne rağmen Orta Doğu'da bu bakış açısını teyit eden çok sayıda örnek görülmektedir. Fakat tüm kötü örneklerle rağmen siyasi katılımı indirgemeci bir bakış toplumsal ve siyasi dinamiklerin göz ardı edilmesi manasına gelmektedir. Rejim tipi ne olursa olsun her yönetici siyasi katılımın sonuçlarıyla yüzleşmek ve hatta mücadele etmek zorundadır. Toplumların alternatif yöneticilere veya güç merkezlerine yönelmesi rejim tipinden bağımsız tüm iktidar sahipleri açısından arzu edilen bir durum olmaktan uzaktır. Hiçbir demokratik/otoriter yönetici seçimlerde başarısız olmayı ve iktidarını kaybetmeyi bir hedef olarak belirlemez. İktidarı sürekli olarak elde tutmak ve kontrol etmek bütün siyasi aktörler açısından temel hedeftir. Bu yönüyle otoriter ve demokratik sistemler birbirleriyle kesişmektedir. Fakat farklı rejim tiplerinin iktidarı kaybetme tehlikesiyle mücadele etme şekilleri birbirinden ayrılmaktadır. Gücün/iktidarın el değiştirmesi demokratik yönetimlerde öngörülebilir kurumsal süreçlerin sonunda gerçekleşirken demokratik olmayan siyaset açısından ise –pek çok örnekte olduğu gibi– devrim, iç savaş, askeri darbe ve dış tehdit (işgal) gibi yıkıcı süreçlerin sonunda gerçekleşmektedir. Siyaset bilimi öğrencileri açısından 2011'de başlayan yoğun halk gösterileri sonucunda Suriye, Yemen, Tunus ve Mısır'da yaşananların oldukça öğretici olduğu söylenebilir. Değişim ve katılım talepleri askeri darbe ve iç savaş gibi olumsuz sonuçlar üretmiştir. Hülasa yönetici elitler açısından –rejim tipinden bağımsız olarak– siyasi katılımın içerisinde potansiyel bir tehdit barındırdığı görülmektedir.

Özetle siyasi katılım her türlü rejim tipi içerisinde gerçekleşmektedir (Dalton, 2007; Albrecht, 2008). Demokratik olmayan yönetimlerde yöneticilerin siyasi katılımı kısıtlaması hatta tamamen yok sayması bile katılımın görülmediği manasına gelmez. Katılım farklı formlarda da olsa gerçekleşmektedir. Örneğin Orta Doğu'da siyasi partiler ve sivil toplum kuruluşları üzerinden yürütülen resmi kanalların aksine yöneticilerin sürekli baskısına maruz kalan gayriresmi alanlar da söz konusu tartışmaların bir parçası olmak zorundadır. Bunun temel sebebi kamusal alanın yöneticiler tarafından daraltılması ve muhalif grupların da kendilerine alternatif kanallar arayışına girmeleridir. Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesi genelinde demokratik süreçlerin öngörüsünü aşan, karmaşık bir siyasi katılım meselesi ön plana çıkmaktadır. Örneğin Cezayir'de erkeklerin gündelik hayatta uzun sakal bırakması siyasi bir karşılık bulmuş ve belirli bir dönem devlete bir meydan okuma olarak değerlendirilmiştir (Alhamad, 2008). Bu tür bir davranış nadir görülen ve alışlagelmiş bir siyasi katılım örneği olmamakla beraber Cezayir'deki İslamcılar ve devlet yöneticileri açısından siyasi bir protesto manası taşıdığı bilinmektedir. Bu durum Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgelerinde siyasi, sosyal ve ekonomik alanların iç içe geçmesinin bir tezahürüdür. Siyasi katılımı ilgili temel nokta ise sergilenen davranışın ve tutumun siyasi alanda olup olmasından çok yönetici düzeyinde etkili olup olmadığı yönünde şekillenmesidir. Katılım meselesini değerlendirirken davranışın bilinçli bir şekilde farklı alanların kesişiminde gerçekleşmesi göz önüne alınmalıdır.

Bahsi geçen tartışmalardan hareketle İslami hareketlerin devlet kurumlarına alternatif olarak sosyal hizmetler üzerinden çeşitli faaliyetler yürütmesi de devlet-toplum ilişkisi kapsamında kaçınılmaz olarak siyasi sonuçlar üretmektedir. Toplumun kendini kamusal

alandaki hangi kanallar ve formlar üzerinden ifade ettiği önemlidir. Sivil toplum kuruluşları, sosyal ağlar, cemaatler ve yerel meclisler bu kapsamda değerlendirilebilir. Bireylerin bahsi geçen kanallara ve araçlara katılmasının amacı çeşitlidir. Amaçlar bilgi paylaşımından sosyal, siyasi ve ekonomik meselelere dair fikir beyan etmeye hatta kamu kaynaklarından faydalanmaya kadar uzanabilmektedir. Alternatif kanallar üzerinden varlık göstermenin ve siyasi katılımın sınırlarının zorlanmasının somut veriler ışığında bir ölçme-değerlendirmeye tabi tutulmasının zorluğuna rağmen siyasi katılım meselesinin resmi/verili kanallar dışında da gerçekleştiği iddiasını desteklemek için farklı formların varlığını ortaya koymak gerekmektedir.

2. Siyasi Katılım ve İslami Hareketler

İslamcı aktörlerin uzun yıllardır demokratik süreçlerle olan ilişkileri, dini sistem inşası ve şiddet kullanımının ötesinde daha fazla şey anlatmaktadır. Fas, Cezayir, Mısır, Ürdün, Kuveyt, Bahreyn ve Yemen’de İslamcı partilerin ve İslami hareketlerin demokratik süreçlere katılımları, kurumsal siyasi şartlar altında kendilerini yeniden organize etmeleri ve kendi iç mekanizmalarında demokratik tutum sergilemeleri bu manada anlamlıdır. Silahlı kanadının varlığına rağmen Lübnan’da Hizbullah, Filistin’de Hamas ve Irak’ta Fetih de bu kapsamda değerlendirilebilir. Batı’nın korkusunun aksine Arap Baharı ile İslami hareketler ve partiler demokratik siyasetin parçası olacaklarını ilan etmiştir. Örneğin Raşid Gannuşi’nin sürgünden ülkesine dönmesi ve demokrasiye bağlı kalacağını açıklaması demokrasinin kasabada oynanacak tek oyun olduğunu kabul ettiğini göstermektedir. Bu kapsamda Gannuşi, Nahda içerisinde kültürel ve dini aktivitelerin yerine sadece siyasete odaklanacağını belirtmiştir (Ghannouchi, 2016). Gannuşi bir anlamda İslamcı etiketini bir kenara bırakarak din-sekülerlik üzerinden üretilen çatışmanın son bulması gerektiğini söylemiştir.

Orta Doğu’da İslami hareketlere yönelik dillendirilen ve çoğunlukla Batı dünyasında karşılık bulan demokrasi endişesinin yanında bölge yönetimlerinin demokrasiyle ilişkisi daha derinlikli bir değerlendirmeye muhtaçtır. Rejimlerin sıklıkla demokratik süreçlere ve toplumun taleplerine atıf yaparak attıkları kontrollü adımlar onları demokratik yapmamaktadır. Aksine atılan adımların muhalif gruplar üzerindeki baskıyı attığı ve tüm muhalefet açısından sistemin tıkandığı bile söylenebilir. Demokratik talepler ve yoğun toplumsal mobilizasyon karşısında –Mısır’da olduğu gibi– askeri darbe her zaman bir seçenek olarak karşımıza çıkabilmektedir. Darbenin yanında çeşitli kurumsal tedbirlerle de demokratik süreçler tıkanabilmektedir. Fas’ta 2016 genel seçimlerinin ardından Kral VI. Muhammed’in hükümet kurma sürecini yavaşlatması ve Temmuz 2021’de Tunus Cumhurbaşkanı Kays Said’in ülkenin sosyal ve ekonomik şartlarını gerekçe göstererek Başbakan Hişam Meşişi’yi görevden alması ve meclisin tüm yetkilerini dondurması demokratik süreçlerin oldukça kırılan bir yapıya sahip olduğunu bir kez daha göstermiştir. *

Sonuç olarak İslami aktörlerin demokratik normlara ve süreçlere bağlılığı meselesinin yanında bölge rejimlerinin demokrasi fikrine nasıl yaklaştıkları da önem arz etmektedir. Yakın dönemdeki gelişmeler, İslami hareketlerin yerel ve uluslararası baskılara rağmen de-

* “Tunus’ta Siyasi Kriz: Başbakan Görevden Alındı, Meclisin Yetkileri Donduruldu”, NTV, 26 Temmuz 2021, <https://www.ntv.com.tr/dunya/tunusta-basbakan-gorevden-alindi.cN5y3GkYjU6dR-PCjclpAQ>

mokratik süreçlere hızlıca adapte olabildiğini göstermektedir. Arap Baharı sürecinde ortaya çıkan iyimser havada İslami hareketler resmi siyaset kanalları içerisinde hareket edebildiklerini göstermiştir. Hatta onların net siyasi pozisyonlar aldıkları bile söylenebilir. Fakat bölge rejimlerinin alternatif aktörlere karşı tepkisi genel anlamda şiddetli olmuştur. Suriye ve Yemen'de devam eden iç çatışmalar bu duruma örnek gösterilebilir. Alternatif güç merkezleri üzerinde baskılar hâlâ devam etmektedir. Maalesef devam eden şiddet ve çatışma ortamı bu durumun yakın gelecekte de canlı kalacağına işaret etmektedir.

Bahsi geçen değerlendirmeler Orta Doğu ve Kuzey Afrika siyasetinin belli başlı konular üzerinden inşa edildiğini göstermektedir. Otoriterliğin sürekliliği ve bölgenin demokrasiye direnci gibi konular ön plana çıkmaktadır. Özellikle 2000'lerin başından itibaren bölgeye yönelik karşılaştırmalı otoriterlik çalışmalarının çoğalması bu durumun arkasındaki başlıca nedendir (Pepinsky, 2014). Fakat Arap Baharı döneminin bölge siyaseti açısından bir kırılmayı tetiklediği söylenebilir. Bölgedeki kırılmayı nasıl ıskalandığını itiraf eden çalışmaların yanında bu dönemi demokratik geçiş teorileri içerisinde yeni bir sayfa olarak gören çalışmalar ön plana çıkmıştır. Özellikle İslami hareketlerin partileşerek resmi siyasete katılmaları bu durumun ortaya çıkmasında önemli bir etkidir. Böylelikle bölgede demokratik yönetimlerin olmamasının açıklanmasında başvurulmuş siyasi kültür, ordunun rolü ve devletin ekonomiyi kontrol etmesi gibi kavramlar yeniden değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. F. Gregory Gause III özellikle ordu üzerine yaptığı değerlendirmelerinde Batıdaki Orta Doğu çalışmalarının neden Arap Baharı'nı ıskaladığını gözler önüne sermektedir (Gause, 2011). Çok sayıda siyasi gözlemcinin öngördüğünün aksine Tunus, Mısır ve Suriye örneklerinde ordu birbirinden farklı davranışlar üretmiştir (Barany, 2011, Yiğit 2022). Bölgedeki orduların gösterilere müdahalesi bir tercih meselesine dönüşmüştür. Tunus ve Mısır'da ordu güçleri göstericilere karşı silah kullanmaktan uzak durmuştur. Orduların bu geri duruşları iktidar değişimlerine zemin hazırlamıştır. Suriye'de ise ordunun sivil göstericilere karşı ilk günden itibaren silah kullanması uzun yıllar sürecek iç savaşın kapılarını aralamıştır (Erboğa 2022). Suriye'de yaşananlar demokrasi adına pek çok iyimser değerlendirmeyi boşa çıkarmıştır.

Orta Doğu'da Arap Baharı ile ortaya çıkan demokratik dönüşüm beklentisi İslami hareketlerin kamusal alanda daha fazla ön plana çıkmalarına zemin hazırlamıştır. Uzun yıllardır farklı alanlarda varlık gösteren gruplar baskı ve şiddet hafızasına rağmen siyasi taleplerini daha yüksek sesle dile getirme cesaretini göstermiştir. Bir başka ifadeyle otoriter yönetimler karşısında muhalifler açısından yeni bir dönem başlamıştır. Bu bağlamda İslami hareketlerin parti kurmasının Orta Doğu siyaseti açısından yeni bir dönemin habercisi olduğu yaklaşımı makul bir değerlendirmedir (Anani, 2012; Moghadam, 2013). Yıllarca süren baskı ve dışlamanın ardından İslamcı partilerin yükselmesi oldukça ilgi çekicidir. Fakat akademik dünyanın ilgisine rağmen siyaset bilimi literatürü içerisinde İslamcı partilerin nereye oturduğu noktasında net bir resimden bahsetmek zordur. Bu noktada literatür içerisinde gri bir alandan söz edilebilir. Örneğin sağ-sol pratiği içerisinde bu tip partiler nereye oturur? Ailenin önemi ve muhafazakâr yaşam tarzı gibi konularda sağa yaklaşan İslamcı partiler gelir adaletsizliği ve eşitlik gibi konularda ise sola yakın durmaktadır. Bu tip partileri oy peşinde koşan partiler olarak tanımlamak da eksiktir. Hatta İslamcı partilerin seçimlerde nadiren başarılı oldukları bile söylenebilir (Kurzman and Naqvi, 2010; Kurzman and Türkoğlu, 2015; Brown, 2012). Bu gri alanın varlığı İslamcı partilerin diğer partilerden tamamen ayrıldığı anlamına da gelmez. Parti organizasyonu, propaganda ve seçmene hitap etme gibi çok sayıda ortak yönleri vardır. Demokratik siyasetin gerekliliklerini yerine

getirme çabasında oldukları görülür. Son tahlilde ortak yönlerine rağmen İslamcı partileri diğer partilerden ayıran ve “İslami” etiketi kazandıran ayırt edici özellikler bulunur (Hamid 2014, Mecham and Quinn, 2014; Ottoway and Hamzawy, 2008; Sadowski, 2006).

İslamcı partiler rejim tipinden bağımsız olarak demokratik ve otoriter sistemler içerisinde ortaya çıkabilmektedir. Endonezyadan Fas’a kadar farklı birçok ülke tecrübeleri bu durumu teyit etmektedir. Fakat demokratik sistem içerisinde ortaya çıkan partiler ile otoriter yönetim altında uzun yıllar baskılanan ve zaman zaman şiddete maruz kalan partiler arasında kaçınılmaz olarak farklılıklar mevcuttur. Demokratik siyaset içerisinde İslamcı partiler hükümet etme imkânı yakalarken otoriter yönetimlerde bu mümkün olsa bile rejim her zaman son sözü söylemektedir. 2011 sonrasında otoriter rejimlerin uygulamaları bu durumu teyit etmektedir (Hamid and McCants, 2017). Türkiye’de Millî Görüş Hareketi içerisinde çıkan partiler, Orta Doğu coğrafyasında demokratik siyasetin önde gelen örnekleri olarak gösterilebilir.

3. Siyasi Fırsat ve İslami Hareketler

“Siyasi fırsat” kavramı, sosyoloji ve siyaset bilimleri literatürü içerisinde kendine farklı tartışma alanlarında yer bulmaktadır. Toplumsal hareketlerin ortaya çıkışından siyasi partilerin kurulmasına kadar çeşitli teorik tartışmalar siyasi fırsat kavramını ödünç almaktadır (Giugni, 2011; Dordrecht and Minkoff, 2004; Bloom, 2014; Suh, 2001; Tarrow, 2012). Özellikle toplumsal hareketler literatürünün kavrama oldukça sık başvurduğu görülmektedir. Bu durum doğal olarak beraberinde kavrama yönelik sert eleştirileri de getirmektedir. Kavramsal genişleme eleştirisi bunlardan biridir. Siyasi fırsat kavramının bir sünger gibi bütün teorik değerlendirmeleri emdiği yönündeki eleştirilere sıklıkla rastlamak mümkündür (Gamson and Meyer, 1996). Bu durum kavram açısından net bir tanım yapmayı da zorlaştırmaktadır. Öte yandan kavramsal genişleme meselesine çözüm üreten çalışmalar da mevcuttur. Örneğin siyasi fırsat kavramının hangi bağımlı değişkeni açıklayacağı ve kavramın hangi boyutunun açıklama için uygun olacağını belirlenmesinin çözüm adına uygun bir adım olacağı söylenmektedir (McAdam, 1996). Tüm bunlarla birlikte siyasi fırsat kavramı, muhalif grupların siyasi sistemde etkili bir şekilde mobilize olması için gerekli şartların ortaya çıkması olarak tanımlanabilir. Bu tanım siyasi fırsat kavramını legal sistemin içerisine dahil olma, siyasi ittifaklar ve rejim baskısının azalması gibi kurumsal süreçlerin sınırlarına sokmaktadır. Kavram aynı zamanda kültürel bir boyutta da değerlendirilmektedir (Snow, 2004). Özetle siyasi fırsat kavramını iki ana eksen içerisinde ele almak mümkündür. Birincisi resmi siyasi süreçlere dahil olabilmek ve diğer aktörlerle ilişki kurabilme becerisi kazanma gibi kurumsal düzenlemeleri içermektedir. İkinci eksen ise söylem üzerinden kamuoyunda görünür olabilmek, siyasi meşruiyet kazanma ve kimlik inşası gibi kültürel alana karşılık gelmektedir.

Bu çalışma kapsamında siyasi fırsatların İslami hareketler üzerindeki etkisi birkaç ana noktadan incelenebilir. İlk olarak siyasi fırsat herkes tarafından benzer şekilde algılanan bir kavram değildir. Siyasi fırsat objektif bir sürece karşılık gelmez. Ortaya çıkan yeni durum İslami hareketler tarafından bir fırsat olarak değerlendirilmelidir. Diğer bir ifadeyle fırsat algısı muhatapları tarafından netleştirilmelidir. Siyasi fırsatın varlığı ve İslami hareketler tarafından değerlendirilmesi nedensel bir sürece işaret eder. Fırsatlar, İslami hareketler tarafından ideoloji ve organizasyon yapısı kapsamına sokulur ve sonucunda belirli bir

davranış üretilir. Bir başka ifadeyle siyasi fırsatın sunduğu seçenek yelpazesi İslami hareket tarafından subjektif bir değerlendirmeye tabi tutularak hareketin amacına nasıl hizmet edeceği noktasında bir çerçeve ortaya atılır. Böylelikle aynı kurumsal ve siyasal şartlar altında birbirinden ayrılan fırsat yorumları ortaya çıkabilmektedir. Bu durum siyasi fırsatları farklı çerçevelerden algılamanın bir sonucudur (Diani, 1996; Kurzman, 1996). Geleneksel kimliğin ağır bastığı yapılar ile çeşitli gruplardan oluşan ve kimlik algısının net olmadığı hareketler arasında siyasi fırsatları değerlendirmede farklılıklar ortaya çıkabilmektedir. Örneğin Fas'ta Adalet ve İhsan PJD'yi oluşturan TIH'dan farklı olarak özellikle 1990'lardan itibaren ortaya çıkan siyasi fırsatları kralın kendi iktidarını meşrulaştırma aracı olarak gördüğü için resmi siyasetten uzak durmuştur. TIH ise bu durumu kendi ideolojileri ve gelecek vizyonları kapsamında olumlu olarak değerlendirerek partileşme sürecine girmiştir (Boukhars, 2011).

İkinci olarak otoriter rejimlerde siyasi fırsatlar şartlara özeldir. Otoriter rejimler kendi coğrafyalarının ve sosyolojilerinin ürünü olarak varlık gösterir. Benzer şekilde muhalif fikirler ve gruplar/hareketler de benzer şartlar altında neşet eder. Rejim-muhalefet ilişkisi izomorfik bir süreç içerisinde şekillenir ve ilişkiyel bir süreç söz konusudur. Örneğin Fas'ta İslami hareketlerin diğer bölge ülkelerine göre daha dağınık bir yapı arz etmesi ve mobilizasyon sürecinin daha sonraki yıllarda hızlanmasının sebebi Fas monarşisinin dini bir meşruiyet iddiasının olmasıdır. Fas krallarının müminlerin emiri sıfatını özellikle Kral II. Hasan'dan itibaren kullanmaya başlaması İslami hareketlerin siyasi talepler noktasında daha geç olgunlaşmasına sebebiyet vermiştir (Maghraoui, 2009). Bağlam merkezli bu ilişki içerisinde siyasi fırsatlar ve açılımlar büyük ölçüde belirsizdir ve dinamik süreçlere karşılık gelmektedir. İlişkiyi şekillendiren değişkenler çok katmanlı bir yapıdır (Tarrow and Della Porta, 2005). İlave olarak ülke içi değişkenlerin yanında ülke dışı gelişmeler de belirleyici olabilmektedir. Örneğin Soğuk Savaş'ın bitmesi ve Amerika Birleşik Devletleri'nin liderliğinde yeni bir dünya düzeninin ortaya çıkması Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da pek çok yönetimi özellikle siyasi ve ekonomik sistemin işleyişi noktasında belirli bir kapsamda adım atmaya zorlamıştır. Bölge geneline yayılan siyasi reform sürecinin bu döneme denk gelmesi tesadüf değildir. Mevcut konjonktür altında her bir rejim muhalif aktörlere kendine özgü şartlar altında hareket alanı belirlemiştir. Mısır gibi ülkeler kısmi açılımlarla Müslüman Kardeşler üzerindeki baskıyı sürdürürken Fas gibi ülkeler ise İslami hareketleri siyasi sistemin bir parçası olmaları için teşvik etmiştir. Bu noktada otoriter rejimler literatürünün son yıllardaki gelişiminin öngörüsüne paralel olarak rejimlerin kitlelerin mobilizasyonunu sağlayarak üzerlerindeki baskıyı hafifletme ve rejimin sürekliliğini sağlama yoluna gittikleri görülmektedir (Reuter, 2021; Norris, 2014; Schedler, 2002).

Siyasi fırsatların İslami hareketler üzerindeki etkilerini değerlendirmede üçüncü nokta siyasi fırsatın niteliği ve kapsamıyla ilgilidir. Ortaya çıkan yeni durumun kurumsal ve kültürel açıdan İslami hareketlere ne vadettiğine yakından bakmak gerekir. Diğer bir ifadeyle siyasi fırsatın kurumsal ve kültürel bileşenlerinin yanında üreteceği sonuçlar da oldukça önemlidir. İslami hareketlerden bağımsız olarak tüm toplumsal ve siyasi aktörler açısından sınırlı mobilizasyon fırsatlarının sunulduğu ve parlamento beklentisinin zayıf olduğu durumlar ile siyasi katılımın önündeki engellerin kaldırıldığı ve parlamento güvencesinin öngörüldüğü durumlar arasındaki fark büyüktür. İslami hareketler toplumsal birer aktör olarak fırsat kapsamını rasyonel bir değerlendirilmeye tabi tutarak davranış üretirler. Burada kâr/zarar değerlendirmesi ön plana çıkmaktadır. Fırsat alanının İslami hareketlerin gelecek vizyonu ve amaçlarıyla örtüştüğü ve parlamento süreçleriyle ülke siyasetine etki edebilme

imkanının olduğu durumlarda İslami hareketlerin resmi siyaset sınırları içerisine girmesi oldukça yüksek bir ihtimaldir. Aksi durumlarda ise İslami hareketlerin oldukça ihtiyatlı davrandıkları gözlemlenmektedir.

Bu noktada yoğun bir “gelecek beklentisi”nden bahsetmek mümkündür. Gelecek beklentisi İslami hareketlerin parti kurması için ortaya atılan önemli açıklamalardan biridir. Seçimlere katılmanın hareketin görünürlüğü ve bilinirliğini artıracacağı beklentisinin yanında hareketin sahip olacağı imkanların artacağı beklentisi de temel motivasyonlardan biridir. Bu güçlü bir argümandır. Fakat gelecek beklentisi bağlamında yapılan tartışmalarda İslami hareketlerin çeşitliliği ve sosyal-siyasi meselelerdeki önceliklerin hareketlerin gelecek beklentilerini nasıl şekillendirdiği konusu eksiktir. Gelecek beklentisi verili bir süreç değildir. Aksine bir hareketin organizasyon yapısı ve kapasitesi içerisinde şekillendirilir. İslami hareketler toplumsal aktörler olarak bir seçenek yelpazesi içerisinde yıllar içerisinde oluşan bağımlı bir rasyonellik üzerinden tercihlerde bulunur. Sonuç olarak zikredilen açıklamalar İslami hareketlerin partileşme noktasında harekete geçmesi için gerekli şart olup açılımların tek başına olması parti kurmak için yeterli değildir. Fas’taki Adalet ve İhsan Hareketi 1990’ların başında kralın teşvikine ve Arap Baharı sürecinde ortaya çıkan pozitif atmosfere rağmen resmi siyasetin parçası olmaktan uzak durmayı tercih etmiştir.

Otoriter rejimlerde kurumsal ve siyasi açılımların olmadığı ortamlarda İslami hareketlerin resmi siyasetten uzak duracağına dair değerlendirmelerin karşısında siyasal liberalleşme/reform girişimlerinde otoriter rejimlerin kendi kontrolleri altında İslamcı partiler kurduğuna dair iddialar da söz konusudur. Rejimler bu tür partiler kurarak bir yandan muhalefeti kontrol ederken bir yandan da kendi meşruiyetlerini artırmaktadır. Bir başka ifadeyle İslami hareketlerin resmi siyasete katılımını, rejim belirlemektedir.

4. İslami Hareketlerin Resmi Siyasete Katılımı: Fas Örneği

İslami hareketlerin parti kurarak resmi siyasi süreçlere katılmasının özellikle Orta Doğu ülkeleri açısından yeni bir durum olduğu söylenebilir. Uzun yıllar boyunca Türkiye dışındaki bölge ülkelerinde İslami hareketlerin parti kurmaları ve seçimlere katılmaları çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Otoriter yöneticiler kurumsal ve siyasi araçlarla İslami hareketleri baskılamış ve siyasal sistemi kendi iktidarlarının devamı yönünde şekillendirmiştir. Otoriter bir devamlılık ve direnç her zaman süregelmiştir (Bellin, 2004 & 2012; Brownlee, 2007; Heydeman and Leenders, 2011). Fakat 1990’lar İslami hareketler açısından bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Bu dönemden itibaren farklı ülkelerde İslamcı partiler ortaya çıkmış ve seçimlere katılmıştır (El-Ghobashy, 2005; Hamzawy, 2008). Bu durumun gerçekleşmesinde siyasi fırsat ortamının varlığı belirleyici olmuştur. Yine benzer şekilde 2011’de başlayan Arap Baharı süreci de İslamcı partileri ortaya çıkarmıştır. Mısır’da Müslüman Kardeşler Özgürlük ve Adalet Partisi’ni kurarken Selefiler de Nur Partisi çatısı altında bir araya gelmiştir (Lacroix, 2016). İslamcı bir partinin ortaya çıkması İslami hareketin işlevsiz kaldığı sonucunu doğurmaz. Parti ve hareket ikili yapı içerisinde varlıklarını sürdürebilmektedir (Joffé, 2019).

İslami hareketlerin partileşme süreçlerinde demokratik açılımların niteliği ve içeriğinin yanında hareketlerin ideolojisi, organizasyon yapısı ve siyasi stratejisi de belirleyicidir. Açılımların demokratik çoğulculuğu, ifade özgürlüğünü ve parlamento sürecinin önünü açtığı hatta iktidara gelme fırsatını vadettiği ortamlarda İslami hareketlerin partileşmesinin önü

açılır. Diğer bir ifadeyle İslami hareketler geniş kapsamlı fırsat alanlarının oluştuğu durumlarda resmi siyasetin bir parçası olma noktasında bir irade gösterirler. İslami hareketler ras-yonel aktörler olarak gelecek beklentileri çerçevesinde pozisyon belirler. Siyasi fırsatların kendi arzularına ve amaçlarına hizmet edeceği yönünde bir eğilim İslami hareketleri siyasi parti kurma konusunda teşvik edebilir. Uygun şartlar altında girişimlerin hayata geçtiği görülmektedir. Bu nedenle siyasi fırsatın içeriği ve kapsamı oldukça önemlidir. Siyasi fırsat içeriği İslami hareketlerin mobilize olmasında bir filtre görevi ifa etmektedir.

Siyasi fırsatın muhtevasının yanında toplumsal taleplere açık olması meselesi de önemlidir. Muhafif grupların siyasi fırsatı değerlendirmesi sadece resmi siyasete katılım açısından değerlendirilirse eksik kalacaktır. Aynı zamanda katılım sonrasında taleplerin gerçekleşebilmesi ihtimali de önemlidir. Kurumsal siyasi sistemin görece açıklığı veya kapalılığı, elitler arasındaki birlikteliğin istikrarı veya istikrarsızlığı, müttefik elitlerin varlığı veya yokluğu, baskı için devlet kapasitesi ve meylinin bu bağlamda siyasi fırsat yapısını şekillendirdiği söylenebilir. Ayrıca uygun şartların ortaya çıkması beraberinde siyasi bir davranış üreteceği anlamı da doğurmaz. Rejim manipülasyonuna açık, özellikle parlamento süreçlerinin önünü tıkayan ve toplumsal değişim beklentilerine ket vuran herhangi bir sürecin olumlu bir değerlendirmeye tabi tutulması zordur. Otoriter rejimlerin zayıfladığı durumlarda muhalif grupların mobilize olmaktan uzak durdukları da görülür. Bunun arkasında yatan nedenlerden biri muhalif grupların davranışlarında yalnızca rejimi göz önüne alarak hareket etmemeleridir. İslami hareketlerin birbirleriyle ilişkileri de siyasi fırsatların değerlendirilmesi ve parti kurma noktasında önem arz eder. Bir hareketin ortak bir amacı gerçekleştirme noktasında bağımsız hareket edebilme becerisine sahip olması farklı grupların ortaya çıkmasını cesaretlendirmez (Gavious and Mizrahi, 2003). Hareketin kuruluşundan itibaren kapladığı alan ve yerleşik düzenin tepkisi yakından takip edilir. Bu ortamda karizmatik lider eksenli, kurucu metne bağlı, tabandan yayılan bir toplumsal değişimi amaçlayan ve ideolojik olarak katı hareketler resmi siyasetten uzak dururken sağlık, eğitim gibi farklı alanlarda uzmanlaşmış, tek seslilikten uzak, farklı grupları bünyesinde barındıran, esnek ideolojiye sahip ve tepeden inmece bir değişimi arzulayan merkezi hareketler ise parti kurabilmektedir. Fas'ta Adalet ve İhsan Hareketi ilk grup harekete karşılık gelirken Tevhid ve İslah Hareketi/ PJD ise ikinci grubu temsil etmektedir.

İslami hareketlerin ideolojik gelişimlerinde liderlik yapısı ve kurucu metnin varlığı gibi temel faktörler belirleyicidir. Karizmatik liderin varlığı karşısında tek sesliliği ikinci plana iten hareketler farklı davranışlar üretir. Baskın bir liderlik yapısı mensupların kabul edilmesinden farklı alanlardaki yapılanmaya kadar katı bir yol haritasına işaret eder. Ayrıca referans metinlerin olmaması hareket içerisinde bağlayıcı davranışları törpüleyerek esnek bir ideolojik zemine de işaret eder. Çoğunlukla pragmatik karar gerektiren politikalar bu esnek zemin içerisinde meşrulaştırılabilir. Katı ideolojik zeminler ise liderin ideolojik sınırlamaları içerisinde alınan kararların uzun soluklu sonuçlar üretmesine hizmet eder. Örneğin rejimin meşru görülmemesi meselesi bu kapsamda değerlendirilebilir.

İslami hareketlerin resmi siyasetten uzak durduğu durumlarda siyasi katılımın olmadığı yönde bir değerlendirme doğru değildir. Daha önceki bölümlerde tartışıldığı gibi siyasi katılım birkaç farklı formda ortaya çıkabilmektedir (Albrecht, 2008). Siyasi parti kurmayı ve parlamento süreçlerinde yer almayı bu formlardan ilk akla geleni ve hatta en önemlisi olarak değerlendirmek mümkündür. Bu formun ön plana çıkması özellikle siyasi katılım meselesinin sadece demokratik siyaset içerisinde tasarlanmasının bir sonucu olduğu söy-

lenebilir. Fakat siyasi katılımı rejim tipinden bağımsız olarak değerlendirmek gerekir. Ülke geneline yayılmış, toplumun farklı kesimlerine ulaşan ve bir ideolojik organizasyon etrafında hareket edebilen her toplumsal yapı partileşme sürecine girmese de kaçınılmaz olarak siyasi bir gerçekliğe karşılık gelmektedir. Adalet ve İhsan Hareketi'nin Fas'taki konumu bu kapsamda değerlendirilebilir. Pek çok araştırmacının ülkenin en büyük İslami hareketi olarak tanımladığı Adalet ve İhsan Hareketi ülke geneline yayılan geniş toplumsal yapısına rağmen partileşme konusunda adım atmamıştır (Cavatorta, 2007; Maddy-Weitzman, 2003; Yükleen and Abba, 2013). Hareketin Fas monarşisini gayri meşru görmesi ve kontrol ettiği kitle göz önüne alındığında hareketin konumu siyasi bir pozisyona karşılık gelmektedir.

Fas siyasetinde İslami hareketlerin siyasi süreçlerle ilişkisi özellikle 1990'ların başından itibaren ivme kazanmıştır. Bu dönemde küresel siyasette yaşanan gelişmelerin Orta Doğu ve Kuzey Afrika geneline etkisine ilave olarak Fas'ın iç siyasetindeki gelişmeler, Fas'taki rejimin ülkedeki muhalefet alanını yeniden dizayn etmeye itmiştir. Bu kapsamda rejimin istikrarı ve meşruiyeti açısından İslami hareketlerin resmi siyaset içerisine dahil olmaları önemli bir adımdır. Bu kapsamda Kral II. Hasan ülkedeki İslami hareketleri teşvik ederek resmi siyasetin bir parçası olmaları yönünde adımlar atmıştır. Bu adımlara ilk cevap Tevhid ve Islah Hareketi'nden gelmiştir. Tevhid ve Islah Hareketi 1992'de müstakil parti kurma girişiminin karşılık bulmamasının ardından 1996'da Abdülkerim El-Katip'in Demokratik Anayasa Hareketi'ne (DAH) dahil olarak resmi siyasetin bir parçası olmuştur (Wegner, 2011). Parti, 1997'de ismini Adalet ve Kalkınma Partisi olarak değiştirerek ülke siyasetindeki yerini almıştır.

Her iki hareketin resmi siyasete bakışı noktasındaki farklılık oldukça ilgi çekicidir. İslami hareketlerin toplumu dönüştürme ve dini değerleri yeniden canlandırma arzuları ve çabaları göz önüne alındığında neden böylesi bir farklılığın ortaya çıktığı sorusuna cevap arayışı yerinde bir çabadır. Özellikle Arap Baharı döneminde Mısır'da Selefi grupların bile partileşme sürecine dahil olması siyasi fırsat kavramının İslami hareketler açısından önemine bir kez daha işaret etmektedir. Bu yeni dönemin tüm cezbedici atmosferine rağmen Şeyh Yasin'in parti kurmaktan uzak durması ise İslami hareketlerin özellikle ideoloji, organizasyon yapısı ve siyasi strateji anlamında yeniden bir değerlendirmeye tabi tutulmasını gerekli kılmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma İslami hareketlerin siyasi fırsat ortamlarında resmi siyasete bakışlarını değerlendirme noktasında bir çabanın ürünüdür. Çalışma kapsamında siyasi katılım ve siyasi fırsat kavramları üzerinde durulmuştur. Fas'ın en önemli iki İslami hareketi olan Adalet ve İhsan Hareketi ile Tevhid ve Islah Hareketi çalışmanın örneklemini oluşturmuştur. Fas, Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinde monarşik sistemin yanında farklı siyasi aktörlerin varlık gösterdiği önemli bir ülkedir. Bütün aktörler inşa ettikleri kimlikler etrafında kendi iç organizasyon yapılarını ve karar alma süreçlerini şekillendirmektedir. Adalet ve Kalkınma Partisi ile Adalet ve İhsan Hareketi bu kapsamda benzer bir profile sahiptir. Her iki oluşum da danışma kurulu ve yürütücü kurul gibi mekanizmaları ilk günden itibaren bünyelerinde aktif olarak çalıştırmaktadır. Her iki örgütlü yapı gençlik, eğitim ve kadın ve sendika gibi alanlarda faaliyet göstermek için kurumsal bir çaba göstermektedir. Fakat Adalet ve İhsan Hareketi lider merkezli geleneksel yapısı ve resmi siyasete bakışıyla Adalet ve Kalkınma Partisi'nden ayrılmaktadır. Karizmatik bir lider etrafında ve kurucu metinlere dayanan yapısıyla Adalet ve İhsan Hareketi Şeyh Yasin'in 1960'lardan itibaren ülkedeki Sufi gelenekten beslenen ve zamanla kendi çizgisini oluşturduğu çizgiyle Fas'ın en büyük İslami hareketine dönüşmüştür. Adalet ve Kalkınma Partisi ise farklı grupları/çok sesliliği bünyesinde barındıran, esnek bir ideolojik zemin üzerinde hareket eden ve resmi siyasete girme noktasında monarşik sistemle barışık yapısıyla Şeyh Yasin'in ortaya koyduğu vizyondan ayrılmaktadır.

Kaynakça

Albrecht, H. (2008). *The Nature of Political Participation*. in eds. Lust-Okar, Ellen, and Zerhouni, Saloua, Political Participation in the Middle East. Boulder/London: Lynne Rienner Publishers.

Alhamad, L. (2008). *Formal and Informal Venues of Engagement*. in eds. Lust-Okar, Ellen, and Zerhouni, Saloua, Political Participation in the Middle East. Boulder/London: Lynne Rienner Publishers.

Anani, K.(2012). Islamist Parties Post-Arab Spring. *Mediterranean Politics*, 17 (3), 466-472.

Barany, Z. (2011). Comparing the Arab Revolts: The Role of the Military. *The Journal of Democracy*, 22 (4), 24-35.

Bayat, A. (2013). *Siyaset Olarak Hayat: Sıradan İnsanlar Ortadoğu'yu Nasıl Değiştiriyor?*. İstanbul: Metis Yayınları.

Bellin, E. (2004). The Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective. *Comparative Politics*, 36 (2), 139-157.

Bellin, E. (2012). Reconsidering the Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Lessons from the Arab Spring. *Comparative Politics*, 44 (2), 127-149.

Boukhars, A. (2011). *Politics in Morocco: Executive Monarchy and Enlightened Authoritarianism*. London and New York: Routledge.

Bloom, J. M. (2014). Political Opportunity Structure, Contentious Social Movements, and State-Based Organizations: The Fight against Solidarity Inside the Polish United Workers Party, *Social Science History*, 38 (3-4).

Brown, N. J. (2012). *When Victory is Not an Option: Islamic Movements in Arab Politics*. Ithaca and London: Cornell University Press.

Brownlee, J. (2007). *Authoritarianism in an Age of Democratization*. Cambridge: Cambridge University Press.

Busse-Grzymala, A. (2012). Why Comparative Politics Should Take Religion (More) Seriously?. *Annual Review of Political Science*, 15.

Cavatorta, F. (2007). Neither Participation nor Revolution: The Strategy of the Moroccan Jamiat al-Adl wal-Ihsan. *Mediterranean Politics*, 12 (3), 381-397.

Dahl, R. A. (1977). *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven, CT: Yale University Press.

Dalton, R. J. Dalton, and Klingemann, H.-D. (2007). *Citizens and Political Behavior*, in eds. Dalton, Russell J. Dalton and Klingemann, Hans-Dieter, *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press.

Diani, M. (1996). Linking Mobilization Frames and Political Opportunities: Insights from Regional Populism in Italy, *American Sociological Review*, 61.

Dordrecht, M. S. David, and Minkoff C. D. (2004). Conceptualizing Political Opportunity. *Social Forces*, 82 (4), 1457-1492.

Ellen, L.-O. (2005). *Structuring Conflict in the Arab World: Incumbents, Opponents, and Institutions*. New York: Cambridge University Press.

Erboğa, Abdullah (2022), *Statükoyu Yeniden Kurmak: Basra Körfezi Güvenliği ve Suudi Arabistan'ın İstikrar Arayışı*, (eds.) Özden, Zeynep Oktav, Acar, Necmettin, Basra Körfezi Güvenliğinin Yeni Dinamikleri: Küresel ve Bölgesel Güçlerin Değişen Rolü, Orion Kitabevi, ss.116-147.

Gamson, W. A., and Meyer, D. S. (1996). *Framing Political Opportunity*, in D. McAdam, J. D. McCarthy, and M. N. Zald (eds.), *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gandhi, J., and Przeworski, A. (2007). Authoritarian Institutions and the Survival of Autocrats. *Comparative Political Studies*, 40 (11), 1279-1301.

Gause III, F. G. (2011). Why Middle East Studies Missed the Arab Spring, *Foreign Affairs*, 90 (4), 81-90.

Gavious, A. and Mizrahi, S. (2003). Information and Common Knowledge in Collective Action, *Economics & Politics*, 12 (3), 297-319.

Giugni, M. (2011), *Political Opportunity: Still a Useful Concept?*. in Hanagan, M., Tilly, C. (eds.), *Contention and Trust in Cities and States*. New York: Springer.

Hamid, S. and McCants, W. (2017). *Rethinking Political Islam*. Oxford: Oxford University Press.

Hamid, S. (2014). *Temptations of Power: Islamists and Illiberal Democracy in a New Middle East*. Oxford: Oxford University Press.

Hamzawy, A. (2008), Party for Justice and Development in Morocco: Participation and Its Discontents. *Carnegie Papers*, 93, <https://carnegieendowment.org/2008/07/23/party-for-justice-and-development-in-morocco-participation-and-its-discontents-pub-20314>.

Heydeman, S. and Leenders, R. (2011). Authoritarian Learning and Authoritarian Resilience: Regime Responses to the 'Arab Awakening', *Globalizations*, 8 (5), 647-653.

Hinnebusch, R., Cavatorta, F., and Storm, L. (2021). *Political Parties in MENA: An Introduction*, Routledge Handbook on Political Parties in the Middle East and North Africa. London and New York: Routledge.

Huntington S. P., and Nelson J.M. (1976). *No Choice: Political Participation in Developing Countries*. London: Harvard University Press.

Huntington, S. (1968). *Political Order in Changing Societies*. New Haven, CT: Yale University Press.

Joffé, G. (2019). Party Dualities: Where does Political Islam Go Now?. *Mediterranean Politics*, 24 (2), 218-236.

Kitschelt, H. (2006). *Movement Parties*, in Handbook of Party Politics, eds. Katz, Richard and Crotty, William. London: Sage Publication.

Kurzman, C. and Naqvi, I. (2010). Do Muslim Vote Islamic?, *Journal of Democracy*, 21 (2), 50-64.

Kurzman, C. and Türkoğlu, D. (2015). After the Arab Spring: Do Muslims Vote Islamic Now?, *Journal of Democracy*, 26 (4), 100-109.

Lacroix, S. (2016). Egypt's Pragmatic Salafis: The Politics of Hizb al-Nour, *Carnegie Papers*, <https://carnegieendowment.org/2016/11/01/egypt-s-pragmatic-salafis-politics-of-hizb-al-nour-pub-64902>.

Levitsky, S. and Way, A. L. (2010). *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War* Cambridge: Cambridge University Press.

Linz, J. J., and Stepan, A. (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.

Linz, J. J. (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers.

Maddy-Weitzman, B. (2003). Islamism, Moroccan-Style: The Ideas of Sheikh Yassine, *Middle East Quarterly*, 10 (1), 43-51.

Magaloni, B. (2006). *Voting for Autocracy: Hegemonic Party Survival and Its Demise in Mexico* Cambridge: Cambridge University Press.

Maghraoui, D. (2009). The Strengths and Limits of Religious Reforms in Morocco, *Mediterranean Politics*, 14 (2), 195-211.

McAdam, D., John D. M., and Mayer N. Z. (1996). *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Mecham, Q. and Hwang, J. C. (2014). *Islamic Parties and Political Normalization in the Muslim World*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Norris, P. (2014). *Why Electoral Integrity Matters*. New York: Cambridge University Press.
- Ottaway, M. and Hamzawy, A. (2008). Islamists in Politics: The Dynamics of Participation. *Carnegie Endowment for International Peace*, 11 December 2008, <https://carnegieendowment.org/2008/12/11/islamists-in-politics-dynamics-of-participation-pub-22540>.
- Pepinsky, T. (2014). The Institutional Turn in Comparative Authoritarianism. *British Journal of Political Science*, 44 (3), 631-653.
- Przeworski, A. (2010). *Democracy and the Limits of Self-Government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ghannouchi, R. (2016). From Political Islam to Muslim Democracy: The Ennahda Party and the Future of Tunisia, *Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/tunisia/political-islam-muslim-democracy>.
- Reuter, O. J. (2021). Political Participation and the Survival of Electoral Authoritarian Regimes. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3915214>.
- Roy, O. (2020). *Siyasal İslam'ın İflası*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Sadowski, Y. (2006). Political Islam: Asking the Wrong Questions?. *Annual Review of Political Science*, 9.
- Schedler, A. (2002). Elections without Democracy: The Menu of Manipulation. *The Journal of Democracy*, 13 (2), 36-50.
- Schmitter, P. C., and O'Donnell, G. (1986). *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Snow, D. A. (2004). *Framing Processes, Ideology, and Discursive Fields*, in D. A. Snow, S. Soule, and H. Kriesi (eds.). *Blackwell Companion to Social Movements*. Oxford: Blackwell.
- Suh, D. (2001). How do Political Opportunities Matter for Social Movements?: Political Opportunity, Misframing, Pseudosuccess, and Pseudofailure, *The Sociological Quarterly*, 42 (3), 437-460.
- Tarrow, S. and Della Porta, D. (2005). Conclusion: 'Globalization,' *Complex Internationalism, and Transnational Contention*. in D. Della Porta, and S. Tarrow (eds.), *Transnational Protest and Global Activism*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Tarrow, S. (2012). *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tezcür, G. M. (2010). The Moderation Theory Revisited. *Party Politics*, 16 (1), 69-88.

Wegner, E. (2011). *Islamist Opposition in Authoritarian Regimes: The Party of Justice and Development in Morocco*. New York: Syracuse University Press.

Wickham, C. R. (2004). The Path to Moderation: Strategy and Learning in the Formation of Egypt's Wasat Party, *Comparative Politics*, 36 (2), 205-228.

Willis, M. J. (2014). *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring*. Oxford: Oxford University Press.

Yiğit, Murat (2022). *Arap Ayaklanmalarında Ordu, Siyaset ve Dış Nüfuz: Nüfuz Alanlarına Göre Ordunun Tutumuna Dair Bir Değerlendirme*, (eds) Mesut Özcan, M. Hüseyin Mercan), *Arap Ayaklanmalarını Yeniden Düşünmek*. Küre Yayınları, ss.141-167.

Yükleyen, A. and Abba, A. (2013). Religious Authorization of the Justice and Spirituality Movement in Morocco. *Politics, Religion & Ideology*, 14 (1), 136-153.